

<https://doi.org/10.15407/fd2023.01.097>
УДК 2.28; 32.32

Ганна КУЛАГІНА-СТАДНІЧЕНКО, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
a_kulagina@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6371-9213>

РЕЛІГІЙНИЙ ДІАЛОГ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

У статті досліджується взаємозв'язок діалогічного способу існування релігії із суспільною стабільністю. Авторка стверджує, що діалог стає способом існування релігії у суспільствах з високим рівнем релігійної свободи, а також робить наголос на конструктивних типах комунікації релігій, одним з яких традиційно є міжрелігійний (міжконфесійний) діалог. Розглядається дефініція релігійного діалогу як широкого, багаторівневого комунікаційного явища, що, зокрема, передбачає не лише взаємодію релігій між собою (міжрелігійний, міжконфесійний діалог), а й комунікацію релігії та суспільства (релігійно-суспільний діалог) із приводу важливих питань сьогодення, реакції на них. Обґрунтовується, що небажання ведення діалогу певною релігійною інституцією може спиратися на викликану феноменом «амбівалентності священного» богословську позицію церкви. Запропоновано деякі шляхи відновлення діалогу релігій та подолання конфліктних умов їх взаємодії.

Ключові слова: міжрелігійний (міжконфесійний) діалог, релігійний діалог, амбівалентність священного.

Вплив релігії на суспільство важко переоцінити: вона виступає важливим інституційним ресурсом світової політики, «осередком сили», формулює «порядок денний» регіональних, міжнародних відносин, впливає на вирішення глобальних проблем, духовний потенціал людства. Потужний символізм релігійних систем мотивує, легітимізує діяльність суб'єктів та цілих спільнот, встановлює між ними лінії поділу, має справу з граничними сенсами людського буття [Єленський, 2013: с. 259].

Цитування: Кулагіна-Стадніченко, Г. (2023). Релігійний діалог як чинник суспільної стабільності: особливості та виклики в контексті сучасних українських реалій. *Філософська думка*, 1, 97–110. <https://doi.org/10.15407/fd2023.01.097>

Водночас функціональність релігії не зводиться лише до врегулювання конфліктів або участі у політичних процесах. Роль релігії як суспільного комунікатора, суб'єкта соціального діалогу, громадянського регулятора та громадського актора видається беззаперечною. Діалог стає способом існування релігії у суспільствах з високим рівнем релігійної свободи, що може набувати форми міжрелігійного (міжконфесійного) й бути важливим чинником комунікації релігій та позаконфесійного світу [Dialogue, s.a.].

Ми розглядаємо релігійний діалог як широке, багаторівневе комунікаційне явище з певними структурними складовими, що містить зовнішні (релігія-суспільство, релігія-соціум) та внутрішні (специфічно релігійні) комунікативні виміри. Військова агресія РФ в Україні, активна участь у ній заполітизованого російського православ'я та, як наслідок, значне ускладнення, а подеколи неможливість діалогу двох православних Церков в Україні, спонукали нас звернути увагу на два структурні компоненти зовнішньої релігійної комунікації: взаємодію релігій між собою (міжрелігійний, міжконфесійний діалог) і комунікацію релігії та суспільства (релігійно-суспільний діалог) з приводу важливих питань сьогодення, реакції на них з метою досягнення порозуміння щодо найголовніших цінностей.

Традиційно виокремлюється два конструктивних типи міжрелігійної комунікації, а саме: міжрелігійний та міжконфесійний діалог. Їх визнають провідними напрямками «культурної дипломатії», вважають такими, що слугують своєрідними каталізаторами розв'язання конфлікту. Обидва не лише виступають способом спілкування з іншими конфесіями на основі довіри, мають трансформаційний потенціал, роблять людей ближчими один до одного, а й підтверджують цілісність певного віросповідання, вказують на його «асиметричну потужність» у розв'язанні спільних складних, глобальних проблем, коли відмінності соціального стану, мови, нації не є впливовими або ж вирішальними.

У сприйнятті, визначенні, осмисленні міжрелігійного та міжконфесійного діалогів існують деякі особливості. Так, Всесвітня Рада Церков пропонує відносити міжрелігійний діалог до дій між християнськими деномінаціями [Porovska, 2017: сс. 33—34]. Натомість, на їхню думку, «міжконфесійність» означає взаємодію різних релігійних груп християн, мусульман, індуїстів, євреїв.

За класифікацією української вченої, професорки Л. Филипович, яка враховує «природний чинник», тобто продиктовані конкретними реаліями умови та особливості для проведення діалогу, а також його чітку, всупереч глобальним процесам, регіоналізованість, — діалог поділяється на гомогенний та гетерогенний. «В Європі актуалізований діалог більш гомогенний — між християнськими гілками, в Азії він є більш гетерогенний — між буддизмом, індуїзмом, християнством, ісламом і т. ін., що спричинено кількістю наявних там релігій», — пише дослідниця [Филипович, 2010: с. 37].

Для більш точного визначення дефініції міжконфесійного (міжрелігійного) діалогу частіше за все застосовують метод виключення того, чим цей діалог не є. Отже, міжконфесійний (міжрелігійний) діалог має такі властивості:

- не вимагає усунення релігійних розбіжностей;
- не спрямований на досягнення спільних релігійних переконань;
- не є прозелітизмом, прагненням навернути іншого на свою віру, оскільки сама ідея такого діалогу передбачає залишатися відданим певному віровченню;
 - не є майданчиком для спростування, аргументування чи нападів на якісь релігійні переконання, націлений на примноження довіри, взаєморозуміння на паритетних засадах;
 - не є формою переговорного процесу, оскільки за наслідками обговорення питань віри, ідентичності суб'єкти не укладають жодних угод та не беруть додаткових зобов'язань;
 - не ототожнюється із суперечкою, а тому не передбачає обов'язкову перемогу над супротивником за формулою «переможець — переможений»;
 - його навряд чи можна вважати дискусією у її класичному розумінні (тут раціональні та емоційні аргументи, а також особисті історії, власний релігійний досвід мають однаковий статус для аргументації та сприйняття, тим самим екзистенційно взаємодіють одне з одним).

Існують різні форми міжрелігійного діалогу. Так, Папська Рада з міжрелігійного діалогу у своєму документі «Діалог і проголошення» (1991) вказувала на чотири його форми, а саме:

- «діалог життя», де люди прагнуть жити відкрито, «по-сусідськи», поділяючи радості, проблеми, турботи;
- «діалог дій», при якому християни та інші особистості співпрацюють з метою цілісного розвитку та звільнення людей;
- «діалог богословського обміну», коли спеціалісти певних галузей прагнуть поглибити своє розуміння релігійної спадщини, духовних цінностей представників різних віросповідань;
- «діалог релігійного досвіду», в якому вкорінені у власні релігійні традиції віруючі діляться духовним надбанням з іншими: приміром, способом пошуку Бога (Абсолюту), молитовною та споглядальною практиками тощо [Brajović, 2006: pp. 185—214].

Зрозуміло, що форм міжрелігійної комунікації значно більше, але всі вони надто важливі не лише для академічних чи богословських пошуків, а й для пересічного вірянина. Вміння вести діалог з представником інших релігійних поглядів сприяє навичкам співробітництва у просуванні спільних духовних цінностей, призводить до обміну аргументами з важливих соціальних питань, надихає на богословські дискусії [Кулагіна-Стадніченко, 2021a: сс. 242—248].

Європейський досвід сталого розвитку передбачає уникнення конфліктності у мультикультуральних, поліетнічних, поліконфесійних взаємовідносинах, що, зокрема, реалізується через залучення релігійних організацій до розв'язання важливих суспільних питань. Очевидно, що метою цього виступає збереження взаєморозуміння та взаємоповаги між членами спільноти,

реалізація кожною людиною особистісних прав і свобод. Заслужують на увагу деякі конструктивні моменти й механізми на рівні політичних ініціатив європейських держав, які слід наголосити, а саме: пріоритетність міжкультурного та міжрелігійного діалогу; переконаність щодо необхідності релігійної просвіти; співпраця політичних інституцій та релігійних об'єднань; увага держави до феномену неорелігійних рухів з метою уникнення конфліктних ситуацій; непоодинокі приклади міжконфесійної комунікації у двосторонньому форматі [Здіорук, Токман, 2011].

В Україні участь у суспільному діалозі засвідчується низкою заходів та звернень Церков і релігійних організацій з приводу гармонізації міжрелігійних та міжконфесійних відносин у межах двох великих всеукраїнських структур. А саме: ВРЦіРО (Всеукраїнської Ради Церков і Релігійних Організацій) [Всеукраїнська Рада Церков, s.a.] та ВРРО (Всеукраїнської ради релігійних об'єднань) [Всеукраїнська рада, s.a.]. Тут порушуються питання міжконфесійної гармонії, стратегії та участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні, необхідності протидії домашньому насильству, збереження сімейних цінностей; висвітлюється ставлення релігійних організацій до актуальних нині проблем охорони здоров'я та життя громадян; ініціюються зустрічі з парламентарями задля відновлення діалогу та налагодження постійної взаємодії урядових структур з релігійними спільнотами; наголошують на важливості релігійної свободи, сімейних цінностей і суспільної моралі; ініціюють створення інклюзивних майданчиків міжрелігійного та міжконфесійного спілкування [Кулагіна-Стадніченко, 2021b: сс. 248—245].

У ювілейному виданні — Збірнику документів до 25-річчя ВРЦіРО (1996—2021) — у вигляді звернень узагальнена значна за обсягами та смисловим навантаженням праця цієї організації, що стосується таких ключових моментів: державно-церковних відносин, утвердження справедливості, виборів і суспільно-політичних питань, звернення під час Революції Гідності у зв'язку з агресією Росії проти України на захист сім'ї та дітей, гендерної ідеології у сфері охорони здоров'я щодо окремих законодавчих ініціатив, з питань соціального служіння, з інших різних соціальних проблем, історичних подій, міжнародної діяльності [Всеукраїнська Рада Церков, 2021: с. 420].

Аксіологічна цінність суспільного діалогу та роль релігійних інституцій у ньому настільки значуща, що узгоджується з поняттями свободи, демократії, рівності, рівноправ'я. Внаслідок цього виникає необхідність розкриття змісту релігійно-суспільного діалогу, який має певні особливості, а саме:

- на відміну від міжконфесійного (міжрелігійного) діалогу, тут завжди присутня «третя сторона», якою виступає держава, її офіційні представники. Такий процес співпраці, спілкування, переговорів охоплює тристоронні відносини, що у спеціальній літературі отримали назву «трипартизму»;
- метою релігійно-суспільного діалогу є укладення колективного договору, або консультації між сторонами соціального партнерства, включно з державою та релігійними організаціями;

- головна ідея релігійно-суспільного діалогу полягає в тому, що фундаментальні громадсько-політичні, соціально-економічні цілі визнаються всіма залученими суб'єктами. При цьому учасники діалогу розуміють, що завдяки співробітництву та скоординованим діям ці цілі є більш досяжними, ніж через відкритий конфлікт;

- релігійно-суспільний діалог може відбуватися на рівні окремих релігійних інституцій між релігійними організаціями, містити регіональний, національний або європейський контекст та в ідеалі має представляти інтереси суспільства у цілому [Polivka, 2009].

Участь в суспільному діалозі релігійні організації постійно демонструють у життєвому просторі свого існування. При цьому вони виступають й акторами громадянського діалогу, де оприлюднюють власну позицію щодо цінностей та сучасних викликів української держави. Зауважимо принагідно, що поняття «громадянський діалог», було запроваджено 2004 р. університетом американського штату Арізона з метою дослідження громадянської реакції на політичну риторичку.

Водночас розпочата РФ війна проти України розставила нові акценти у сфері комунікацій релігій між собою та суспільством загалом, загострила роками наявні проблеми у релігійній сфері української держави, але разом із тим створила нові перспективи для Церков, переконливо довела, що нині неможливо жити інтересами лише власної громади, конфесії. На персональному, спільнотному рівнях релігія вільно чи невільно, прямо чи опосередковано включена до міжкультурної, міжнародної, міждержавної комунікації, постійно веде бесіду з навколишнім світом, іншими духовними традиціями, віросповідними вподобаннями. Цей діалог виходить за межі відносин всередині Церков, міжконфесійних інтересів, а тим більше — за межі однієї країни. При всій зосередженості на проблемах всередині конфесій, Церкви вимушені відмовлятися від політики ізоляціонізму, шукати таку модель взаємин з «іновірними» та «інославними», яка б відповідала власному віровченню та викликам часу [Филипович, Владиченко, 2022].

Історично Україна має визнаний світовим співтовариством високий рівень міжрелігійних та міжконфесійних комунікацій. Однак внаслідок прямої агресії не лише РФ, а й Московського патріархату проти України постало питання про доцільність релігійного діалогу з тими віросповідними напрямками, конфесіями, релігійними організаціями, які відкрито чи нелегально підтримують загарбницьку політику, антигуманний світогляд, війну та варварські методи держави-агресора. Відповідь на зазначене вище питання виокремила кілька позицій щодо доцільності ведення діалогу: антидіалогову, нейтральну, активну продіалогову, експертну [Fylyrovych, Horkusha, 2020].

Так, антидіалогова позиція ґрунтується на переконанні у неможливості будь-якого діалогу. Тут маємо дві тенденції. Перша з них апелює до нереальності всіх переговорів з ворогом, вимагає військових засобів вирішення проблеми (активна антидіалогова позиція). Друга виходить з того, що під час

війни релігія повинна виконувати традиційну місію спасіння людських душ, оскільки Церква не починала війну, не бере участі у ній і не буде її закінчувати.

Нейтральна позиція орієнтована на збереження статус-кво, що був встановлений за мирних часів. Послідовники такої вичікувальної стратегії сподіваються, що інерція призведе до поступового згасання конфлікту. Криза розсмокчеться сама собою або буде врегульована за допомоги економічних, військових, політичних чи інших заходів.

Активна продіалогова позиція базується на посиленні діалогу задля послідовної розбудови миру. Дестабілізаційні, агресивні плани Москви щодо України можуть бути подолані через єдність віруючих та невіруючих. Це вимагає відновлення форматів, платформ діалогу, що існували до 2014 р., запрошення досвідчених перемовників, залучення значної кількості учасників діалогічного процесу: мирян, віруючих, громадських, політичних, релігійних діячів.

Експертна позиція враховує сукупність всіх наявних обставин. Виходячи з нових форматів війни, експерти вбачають небезпеку у деяких формах діалогу. Приміром, «діалог заради примирення» може використовуватися як засіб легітимізації окупації. Відтак критичний підхід до діалогу передбачає з'ясування не лише позицій, а й прихованих мотивів учасників діалогу.

Зрозуміло, що релігійний діалог як спроба домовитися у всіх його формах є вільним волевиявленням, а відтак не може існувати під тиском примусу. Сьогодні, коли світ потрясають події вселенських масштабів, релігійний діалог стає неминучим. Надто актуальний він для країни, що знаходиться у стані війни, як можливість припинити насилля. Релігійні та світські лідери постійно наголошують на важливості діалогу між релігіями для «просування проекту “мир”», зауважуючи, що хто стріляє в ім'я Бога, той стріляє проти Бога. Згідно з Берлінською декларацією про міжрелігійний діалог як основу подальшого розвитку (березень 2008 р.), діалог між релігіями передбачає спільну дію — діапраксис, що має здійснюватися в ім'я збереження людської гідності [Kulahina-Stadnichenko, 2022: pp. 31–35].

За умов російської агресії питання осмислення війни і миру у релігійних доктринах надто актуалізувалося вже з огляду на те, що ведення військових дій РФ проти України активно підтримується та освячується Російською ПЦ. Маніпулятивні звинувачення російським православ'ям Православної Церкви України (ПЦУ) у «неканонічності» стало одним з аргументів для ведення «священної війни» — агресивної політики РФ у відбиранні українських територій на свою користь.

Наразі з обох боків військового конфлікту опинилися віруючі одного — православного віросповідання. Неможливість ведення діалогу між православними Церквами в українському контексті, надто ускладнені комунікації між ними вкотре поставили перед необхідністю дослідити ставлення РПЦ та ПЦУ до війни та участі у ній своїх вірних.

Розглядаючи цю проблему в історичній ретроспективі, за допомоги релігійних документів, катехизмів (сповідань віри), богослови виявили, що офіційні доктрини РПЦ та ПЦУ по-різному сприймають шосту заповідь Закону Божого «не вбий» [Коваленко, 2022]. Так, у Катехизисі митрополита Філарета Дроздова, який нині є єдиним офіційним катехизисом РПЦ, вбивство не вважається беззаконним, якщо здійснюється «по посаді», вказується на його необхідність в ім'я «государя та вітчизни» [Православний, 2012]. Офіційний Катехизис УПЦ (МП) ґрунтується на запозиченнях з Московського катехизису, про що зазначено в анотації до видання 2012 року. Тут у шостій заповіді Закону Божого також зроблено наголос на випадках, «коли позбавлення життя не є злочином». До таких належать, зокрема: «1. Смертна кара злочинця за рішенням суду. 2. Убивство ворога на війні заради захисту Вітчизни» [Православний, 2012]. Обидва випадки напряду дисонують із законодавчим полем України, де не існує смертної кари, а також — неможливе ведення загарбницьких війн.

Українська православна традиція пропонує кардинально інший підхід у розумінні шостої заповіді Декалогу, що відображено у низці важливих церковних документів, а саме: «Поширеному Катехизмі Православної Церкви» митрополита Михаїла [Хороший, 1992: с. 176]; «Вступі до богослів'я» за впорядкуванням Костянтина Москалюка [Вступ, 2016]; Документах Святого і Великого Собору Православної Церкви [Документи, 2016]; новій соціальної доктрині «За життя світу» [За життя, 2020]. Історично українському православ'ю не властивий строгий пацифізм, але воно ніколи не розробляло доктрини «справедливої» чи-то «священної» війни, не схвалювало застосування державою насильства та нехтування моральними принципами.

Натомість в «Основах соціальної концепції РПЦ» [Основы, 2000: с. 38] йдеться про війну як вимушений засіб відновлення справедливості, а відтак активно розробляється теорія «справедливої війни». Проте замовчується та ніяк не визначається, що саме слід сприймати під поняттям «справедливість».

Отже, конфліктогенний чинник релігійних диспозицій та, як наслідок, — заблокований діалог релігій можна пояснити ментально-різним тлумаченням, неоднаковим сприйняттям одних і тих самих богословських джерел. Відтак важливо не лише з'ясувати механізми виникнення таких релігійних диспозицій, а й мірою можливості накреслити шляхи виходу з глухого кута міжрелігійних комунікацій.

Наведений вище приклад ставлення до війни і миру у релігійних доктринах РПЦ та ПЦУ підтверджує тезу про амбівалентність священного, яку в однойменній книзі запропонував Р. Скот Еплбі, директор Інституту міжнародних досліджень миру імені Джоан Б. Крок, професор історії в Університеті Нотр-Дам [Appleby, 2000]. На думку вченого, амбівалентність сакрального означає, що одна й та ж сама релігія може сприяти політичному насильству, конфліктам, проте може й продукувати ненасильницьку громадянську активність. Звідси випливають два головні питання. Перше — чому і за яких умов деякі релігійні діячі обирають шлях насильства, тоді як інші шукають

справедливості ненасильницькими засобами, працюють над примиренням суб'єктів? Друге — що можна отримати, залучаючи до миротворчості тих, кого Р. Скот Еплбі називає «ненасильницькими релігійними бойовиками», релігійними миротворцями? [Lynch, 2000].

Тут важливо окреслити функціональність релігійного насильства та релігійної миротворчості, оскільки обидва явища впливають з однієї й тієї самої релігійної динаміки. Автор позначає цю динаміку терміном «войовничість», під якою розуміється готовність, навіть прагнення людини за певних умов пожертвувати собою, своєю сім'єю, своїми близькими, найціннішим майном заради благородної справи, яка вважається священною, існує поза часом і простором, зачіпає глибинні людські почуття.

Вже за своїм визначенням релігія означає прагнення до трансцендентності, руху, виходу за межі буденного, просторового й часового, фізичного й умовного. Крім того, вона імпліцитно чи експліцитно наголошує на суто людській властивості «орієнтації на горизонт», бажанні «виходити за межі історії». Самопожертва виступає однією з головних моделей поведінки людської істоти, що впливає з цього твердження.

Водночас саму по собі зустріч зі священним не слід сприймати етично однозначним досвідом [Кулагіна-Стадніченко, 2002: сс. 29—30]. Цей доморальний досвід містить розмаїття етичної поведінки та інтерпретацій: від самогубства, вбивства, мучеництва, самопожертви до послідовної турботи про бідних, хворих, вразливих. Такий широкий діапазон діяльності легітимізується релігіями концептом переживання священного. Відповідно до останнього, вмотивований сакральною силою терорист може бути не менш «релігійним», ніж емпатична людина, яка вміє співчувати та повністю відмовилася від насильства.

Крім амбівалентності, світові релігії внутрішньо плюралістичні. Вони нараховують багато поколінь, існують тривалий час, зазнали значного поширення, породили різні школи, практики, релігійні ордени, які постійно змагаються між собою. Кожна релігія має впізнавану основну ідентичність, але вона також здатна до адаптації. Зустріч релігії та священного відбувається через різні культурні контексти, вказує на трансцендентного іншого, але частіше за все не вловлюється у його мові, символах, етиці, а відтак завжди буде інтерпретаційною.

Наразі «внутрішній плюралізм» світових релігійних традицій може дозволити релігійним діячам обирати, розвивати теологію, моральні заповіді на основі універсальних норм прав людини, сприяти побудові місцевих «культур миру». Виклик наступного етапу ери прав людини полягає у спроможності різних релігійних лідерів визначити та розширити деяку спільну основу, яку вони разом поділяють. Безперечно, релігія є самоцінною, але кожна постає гравцем на полі з іншими гравцями.

Отже, релігійні діячі можуть і повинні використовувати свою віросповідну динаміку в ширшому спектрі миротворчості та розбудови миру. Ідея

релігійного миротворця полягає у залученні ресурсів, багатства своєї віри до більш екуменічних, релігійно-світських, загальносуспільних процесів, проте вона не повинна обмежуватися агітацією суто за власні віросповідні принципи.

Актами громадянської відповідальності у сучасному світі називають прагнення релігійних миротворців з розширення та поглиблення альянсів зі своїми світськими колегами, сприйняття ними релігійної амбівалентності, мультилокальності як відкритості до співпраці та «побудови мостів» з іншими. Релігійні діячі спроможні створити певний контекст для запобігання, посередництва, вирішення, трансформації конфліктів. Зрозуміло, що найчастіше це відбувається за більш широкої суспільної підтримки. З іншого боку, релігійна присутність у соціумі може працювати на «перехресні цілі»: одночасно бути своїм найбільшим, найлютішим опонентом через внутрішній плюралізм, розбіжності у питаннях взаємодії з «іншим» (коли в «іншому» вбачається образ ворога), а також — стосовно прощення злочинців та власної позиції щодо держави.

Усвідомлюючи зазначену вище складність, Р. Скот Еплбі пропонує три режими трансформації релігійного конфлікту, а саме: режим кризової мобілізації, режим насичення та режим втручання в ролі медіатора [Appleby, 2000: pp. 238—239]. Ці режими не обов'язково є взаємовиключними — вони можуть співіснувати, але відрізнятися за своїми підходами.

Якщо у режимі кризової мобілізації харизматичні релігійні лідери каталізують релігійні ресурси із залученням певних суспільних рухів, що чинять опір ширшим політичним чи соціальним негараздам, то режим насичення пропонує комплексну, багатогранну стратегію припинення насильства, відображає наявність довгострокових миротворчих зусиль, які поступово працюють у суспільствах у зоні конфлікту.

Зважаючи на рідкісність режиму внутрішнього насичення, найбільш перспективним є інтервенціоністський режим, де на запрошення однієї або декількох сторін конфлікту зовнішні релігійні та культурні актори втручаються в конфліктні ситуації з метою ініціювання та допомоги у підтримці діалогічного процесу [Арістова, 2007: с. 336]. Посередництво є типовою та, можливо, найпродуктивнішою формою втручання, але центральне значення мають довгострокові проекти місцевих релігійних (та інших) суб'єктів, що спираються на місцеві знання і звичаї. Практично йдеться про релігійно-суспільний тип релігійного діалогу та відновлення комунікації між релігійним і неконфесійним світом.

Таким чином, релігійний діалог виступає важливим чинником суспільної стабільності, що може бути стратегічним та спрямовуватися на досягнення довготривалих результатів. Разом із тим, він повністю ефективний лише в умовах демократії — у тих суспільствах, що не лише декларують, а й дотримуються основних прав і свобод.

Все зазначене дає змогу сформулювати наступні висновки. Передусім релігію слід сприймати соціальним інтегратором, механізмом консолідації

суспільства, оскільки вона проголошує власну систему цінностей та етичних настанов. Будучи однією із соціальних інституцій, релігія через систему своїх соціальних функцій активно долучається до суспільних процесів у формі різноманітних моделей соціального служіння. Лише при порозумінні у релігійному середовищі можлива соціальна стабільність суспільства, а відтак конфесійні співтовариства слід активно залучати в різноманітні форми діалогової комунікації. І ми погоджуємося із відомим українським релігієзнавцем, професором В. Докашем, що «функціонування, активізація соціальної діяльності Церков, як гаранта суспільної єдності, можливі внаслідок встановлення паритетних партнерських взаємовідносин між державою та Церквою» [Докаш, 2010: сс. 120—125].

В умовах військової агресії РФ проти України релігійний діалог не перестає бути способом існування релігій. Водночас релігії опинилися перед актуальними викликами, на які життєво необхідно віднайти конструктивні відповіді. Розпочата РФ в Україні «війна цивілізацій» виносить діалог релігій на новий рівень, а саме:

- вимагає перегляду певних богословських теорій, становлення нових богословських візій;
- значно актуалізує питання справедливості, героїзму, добра і зла, неможливості насильства, етичних проблем та їх відображення у богословській думці;
- вимагає від релігій громадянської позиції, отже, уже не йдеться про секуляризацію у сенсі відокремлення релігії від політики;
- загострює та проблематизує ставлення релігій до національного питання внаслідок спровокованою терористичними методами ведення війни російською федерацією, а відтак — загрози людству геноцидом за національною ознакою;
- порушує питання загальнолюдських цінностей, гуманістичної парадигми та особистісної відповідальності, що надто зближує всі релігійні системи;
- метаантропологізує релігію, абсолютизує гуманізм як цінність, коли віруючий «виходить за межі» простого існування задля наближення до вічних істин, де концепт «спасіння» втрачає свою вузько індивідуалістичну властивість.

ДЖЕРЕЛА

- Арістова, А. (2007). *Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. Монографія*. Київ: НТУ.
- Всеукраїнська рада релігійних об'єднань (s.a.). URL: <https://vrro.org.ua>
- Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (2021). *Збірник документів 1996—2021*. Упорядник і науковий редактор М.С. Васін. Київ: Медіа світ.
- Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій (s.a.). URL: <https://vrciro.org.ua/ua>
- Вступ до богослів'я (катехізис)* (2016). Упорядник Костянтин Москалюк. Київ: Київська Православна Богословська Академія, Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату.

- Докаш, В. (2010). Міжрелігійний діалог як фактор суспільної свідомості. *Релігія та соціум*, 2 (4), 120—125.
- Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви (2016). (сс. 34—35). Крит, Київ: Відкритий православний університет Святої Софії-Премудрості, Дух і Літера.
- Еленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ — початку ХХІ століття*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.
- За життя світу (2020). На шляху до соціального етосу Православної Церкви. Сайт Грецької православної архієпископії США. URL: <https://www.goarch.org/social-ethos>
- Здіорук, С., Токман, В. (2011). Використання європейського досвіду для розв'язання міжконфесійних проблем в Україні. Аналітична записка. Одержано з: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikoristannya-evropeyskogo-dosvidu-dlya-rozvyazannya>
- Коваленко, Г., (2022). *Богослов'я війни і миру в Православній церкві*. Відкритий Православний Університет святої Софії Премудрості. 10.02.2022. Отримано з: <https://oou.org.ua/2022/02/10/bogoslovya-vijny-i-mygu-v-pravoslavnij-czerkvi/>
- Кулагіна-Стадніченко, Г. (2002). Сутність, структура, проблеми релігійного досвіду в контексті соціалізації особистості. *Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (сс. 29—30). Одержано з: <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Conferenzija%202010.pdf#page=10><http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Conferenzija%202010.pdf#page=10>
- Кулагіна-Стадніченко, Г. (2021a). Конфесійний плюралізм українців у викликах постсекулярного суспільства. В: *Україна поліконфесійна. Колективна монографія*. За редакцією А. Колодного і П. Павленка (сс. 242—248). Київ: Інтерсервіс. URL: <https://ure-online.info/ukrayina-polikonfesijna/>
- Кулагіна-Стадніченко, Г. (2021b). Проблеми міжконфесійного діалогу в українських реаліях. В: *Україна поліконфесійна. Колективна монографія*. За редакцією А. Колодного і П. Павленка (сс. 248—245). Київ: Інтерсервіс. URL: <https://ure-online.info/ukrayina-polikonfesijna/>
- Основы социальной концепции Русской Православной Церкви* (2000). Москва.
- Православний катехизис. Основи християнського віровчення* (2012). Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Московського Патріархату.
- Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной Церкви* (2020). Составитель: Филарет, митрополит Московский. Москва: Издательство Московской Патриархии Русской Православной Церкви.
- Филипович, Л. (2010). Міжнародний досвід міжрелігійного діалогу. *Українське релігієзнавство*, 12, 37.
- Филипович, Л., Владиченко, Л. (2022). Місце і роль України в геополітичному переформатуванні світу: релігієзнавчі аспекти. *Мультиверсум*, 2 (176/1), 169—185. DOI: 10.35423/2078-8142.2022.2.1.8
- Хороший, М. (1992). *Поширений катехизм Православної Церкви*. Кенсінгтон (Канада): Воскресіння.
- Appleby, R. Scott (2000). *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. Retrieved from: <http://wwics.si.edu/subsites/ccpdc/pubs/apple/frame.htm>
- Brajovic, Z. (2006). The Potential of Inter-Religious Dialogue. In: M. Fischer (Ed.), *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina. Ten Years after Dayton*. Münster: LIT-Verlag.
- Dialogue with Churches, religious associations or communities, philosophical and non-confessional organisations* (s.a.). Retrieved from: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/en/be-heard/religious-and-non-confessional-dialogue>

- Fylypovych, L., Horkusha, O. (2020). Interdenominational Dialogue in Contemporary Ukraine: Correction in War and Pandemic Conditions. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 40 (5), art. 4. Retrieved from: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss5/4>
- Kulahina-Stadnichenko, H. (2022). The problem of human dignity in its theological connotations under the conditions of the war of the russia against Ukraine. *Skhid*, 3 (4), 31–35. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(4\).269028](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(4).269028)
- Lynch, D. (2000). *Summary of 'The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation'*. Retrieved from: <https://www.beyondintractability.org/bksum/appleby-ambivalence>
- Polivka, T. (2009). *Europeizace sociálního dialogu v ČR*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií.
- Popovska, B., Ristoska, Zh., Payet, P. (2017). The Role of Interreligious and Interfaith Dialogue in the Post-Secular World. *Academicus International Scientific Journal*, 16 (16), 33–44.

Одержано 14.02.2023

REFERENCES

- All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations (2021). *Collection of documents 1996–2021*. Compiled and edited by M.S. Vasin. [In Ukrainian]. Kyiv: Media World. [=Всеукраїнська Рада Церков 2021]
- All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations (s.a.). [In Ukrainian]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua> [=Всеукраїнська Рада Церков s.a.]
- All-Ukrainian Council of Religious Associations (s.a.). [In Ukrainian]. URL: <https://vrrro.org.ua> [=Всеукраїнська рада s.a.]
- Appleby, R. Scott (2000). *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. Retrieved from: <http://wwics.si.edu/sites/ccpdc/pubs/apple/frame.htm>
- Aristova, A. (2007). *Religious conflicts in the modern world: nature, manifestations, ways of settlement*. Monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: NTU. [=Арістова 2007]
- Brajovic, Z. (2006). The Potential of Inter-Religious Dialogue. In: M. Fischer (Ed.), *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina. Ten Years after Dayton*. Münster: LIT-Verlag.
- Dialogue with Churches, religious associations or communities, philosophical and non-confessional organisations* (s.a.). Retrieved from: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/en/be-heard/religious-and-non-confessional-dialogue>
- Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church* (2016). [In Ukrainian]. Crete, Kyiv: Open Orthodox University of St. Sophia the Wise, Dukh i Litera. [=Документи 2016]
- Dokash, V. (2010). Interreligious Dialogue as a Factor of Social Consciousness. [In Ukrainian]. *Religion and Society*, 2 (4), 120–125. [=Докаш 2010]
- For the Life of the World* (2020). Toward the social ethos of the Orthodox Church. Website of the Greek Orthodox Archdiocese of the USA. [In Ukrainian]. Official website. URL: <https://www.goarch.org/social-ethos> [=За життя 2020]
- Fundations of Social Concept of the Russian Orthodox Church (2000). [In Russian]. Moscow. [=Основы 2000]
- Fylypovych, L. (2010). International Experience of Interreligious Dialogue. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 12, 37. [=Филипович 2010]
- Fylypovych, L., Horkusha, O. (2020). Interdenominational Dialogue in Contemporary Ukraine: Correction in War and Pandemic Conditions. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 40 (5), art. 4. Retrieved from: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss5/4>
- Fylypovych, L., Vladychenko, L. (2022). The place and role of Ukraine in the geopolitical reformatting of the world: religious aspects. [In Ukrainian]. *Multiversum*, 2 (176/1), 169–185. DOI: 10.35423/2078-8142.2022.2.1.8 [=Филипович, Владиченко 2022]

- Introduction to Theology (Catechism)* (2016). Compiled by Konstantin Moskaliuk. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv Orthodox Theological Academy. Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate. [=Вступ 2016]
- Khoroshyi, M. (1992). *The Common Catechism of the Orthodox Church*. [In Ukrainian]. Kensington (Canada): Resurrection. [=Хороший 1992]
- Kovalenko, H. (2022). *Theology of War and Peace in the Orthodox Church*. Open Orthodox University of St. Sophia of Wisdom. [In Ukrainian]. URL: <https://oou.org.ua/2022/02/10/bogoslovyia-vijny-i-myr-u-v-pravoslavni-j-czerkvi/> [=Коваленко 2022]
- Kulahina-Stadnichenko, H. (2002). Essence, Structure, Problems of Religious Experience in the Context of Personality Socialization [In Ukrainian]. In: *Interethnic and Interfaith Relations in the Context of Modern Social Transformations. Collection of materials of the international scientific conference* (pp. 29—30). Retrieved from: <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Conferenzija%202010.pdf#page=10> <http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Conferenzija%202010.pdf#page=10> [=Кулагіна-Стадніченко 2002]
- Kulahina-Stadnichenko, H. (2021a). Confessional Pluralism of Ukrainians in the Challenges of a Post-Secular Society. [In Ukrainian]. In: *Ukraine is multi-confessional. Collective monograph*. Edited by A. Kolodnyi and P. Pavlenko (pp. 242—248). Kyiv: Interservice. URL: <https://ure-online.info/ukrayina-polikonfesijna/> [=Кулагіна-Стадніченко 2021a]
- Kulahina-Stadnichenko, H. (2021b). Problems of interfaith dialogue in Ukrainian realities. [In Ukrainian]. In: *Ukraine is multi-confessional. Collective monograph*. Edited by A. Kolodnyi and P. Pavlenko (pp. 248—245). Kyiv: Interservice. URL: <https://ure-online.info/ukrayina-polikonfesijna/> [=Кулагіна-Стадніченко 2021b]
- Kulahina-Stadnichenko, H. (2022). The problem of human dignity in its theological connotations under the conditions of the war of the Russia against Ukraine. *Skhid*, 3 (4), 31—35. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(4\).269028](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(4).269028)
- Kulahina-Stadnichenko, H. (2022). The problem of human dignity in its theological connotations under the conditions of the war of the Russia against Ukraine. *Skhid*, 3 (4), 31—35. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(4\).269028](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(4).269028)
- Lynch, D. (2000). *Summary of 'The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation'*. Retrieved from: <https://www.beyondintractability.org/bksum/appleby-ambivalence>
- Orthodox Catechism. Fundamentals of Christian Doctrine* (2012). [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate. [=Православний 2012]
- Polivka, T. (2009). *Europeizace sociálního dialogu v ČR*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií.
- Popovska, B., Ristoska, Zh., Payet, P. (2017). The Role of Interreligious and Interfaith Dialogue in the Post-Secular World. *Academicus International Scientific Journal*, 16 (16), 33—44.
- Spacious Christian Catechism of the Orthodox Catholic Eastern Church* (2020). Compiled by: Filaret, Metropolitan of Moscow. [In Russian]. Moscow: Publishing House of the Moscow Patriarchate of the Russian Orthodox Church. [=Пространный 2020]
- Yelenskyi, V. (2013). *The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations in the Late Twentieth and Early Twenty-First Centuries*. [In Ukrainian]. Lviv: Ukrainian Catholic University Press. [=Єленський 2013]
- Zdioruk, S., Tokman, V. (2011). *Using European Experience to Solve Interfaith Problems in Ukraine. Analytical note*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikoristannya-evropeyskogo-dosvidu-dlya-rozvyazannya>. [=Здіорук, Токман 2011]

Received 14.02.2023

Hanna KULAGINA-STADNICHENKO,
Senior Research Fellow at the Department of Religious Studies,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine
4 Triochsviatytska St, Kyiv 01001
a_kulagina@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6371-9213>

RELIGIOUS DIALOGUE AS A FACTOR
OF SOCIAL STABILITY: FEATURES AND CHALLENGES
IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN REALITIES

The article explores the relationship between the dialogical way of existence of religion and social stability. The author argues that dialogue is becoming a way of existence of religion in societies with a high level of religious freedom. The author emphasizes constructive types of communication between religions, one of which is traditionally interreligious (interfaith) dialogue. The definition of religious dialogue as a broad communication phenomenon is considered, which, in particular, involves the interaction of not only religions with each other (interreligious, interfaith dialogue), but also communication between religion and society (religious and social dialogue) on important issues of the present, and reactions to them. It is substantiated that the reluctance of a certain religious institution to engage in dialogue may be based on the theological position of the church caused by the phenomenon of «ambivalence of the sacred». Some ways to restore the dialogue of religions and overcome the conflict conditions of their interaction are proposed. In conclusion, it is noted that the «war of civilizations» launched by the Russian Federation in Ukraine brings the dialogue of religions to a new level, namely: requires a revision of certain theological theories, the formation of new theological visions; significantly actualizes the issues of justice, heroism, good and evil, the impossibility of violence, ethical problems and their reflection in theological thought; requires religions to take a civic stance, where it is no longer possible to speak of secularization in the sense of separation of religion from politics; sharpens and problematizes the attitude of religions to the national question as a result of the Russian Federation's provoked terrorist methods of warfare, and thus the threat to humanity of genocide on a national basis; raises the issue of universal values, the humanistic paradigm and personal responsibility, which brings all religious systems too close together; meta-anthropologizes religion, absolutizes humanism as a value when a believer «goes beyond» mere existence to approach eternal truths, where the concept of «salvation» loses its narrowly individualistic characteristic.

Keywords: *interreligious (interfaith) dialogue, religious dialogue, ambivalence of the sacred.*